

HORASAN BÖLGESİNİN FETHİ MESELESİ

İsmail PIRLANTA*

ÖZET

Horasan, fethi konusunda günümüz araştırmacılarının birlik sağlayamadıkları bir bölgedir. Bu bağlamda kimileri bölgenin Hz. Ömer zamanında fethedildiğini söylerken kimileri de Horasan'ın ele geçirilmesinin Hz. Osman döneminde gerçekleştirildiğini dile getirmektedirler. Meseleye üçüncü bir bakış açısından yani iki görüş sahiplerinin delillerini objektif olarak değerlendirip bir sentez oluşturma yönünden bakmanın en doğru yol olacağı kanaatindeyiz. Böyle bir sentezin oluşumunda ilk dönem İslam fetihlerinin meydana geliş tarzı dayandığımız önemli bir dayanak noktasını oluşturmaktadır. Müslümanların yapmış oldukları bu fetihler bir anda gerçekleşip bitmeyen, bir süreç içerisinde gerçekleşen fetihlerdir.

Anahtar Kelimeler: Horasan, Nişabur, Merv, Hz. Ömer, Hz. Osman

A MATTER OF CONQUEST OF KHORASAN REGION

ABSTRACT

Khorasan is a region whom today's researchers do not provide unity about its conquest. In this context, when some person says that this region was conquered in the time of Omar, some person says that this conquest came about in the time of Othman. We think it is to be necessary to look at the issue to a third point of view. This view point is to compose an objective synthesis with opinions of these two groups. Formation style of the early Islamic conquests is an important basis point for this objective synthesis. Early Islamic conquests have not been suddenly on the contrary, these conquests have taken place within a process.

Key Words: Khorasan, Nishapur, Merv, Hz. Omar, Hz. Othman

* Dr., Elmadağ İlçe Vaizi, ip-66@hotmail.com

GİRİŞ

Güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi anlamına gelen Horasan¹ İslam coğrafyacılarının genellikle anlattıklarına göre doğudan Huttel, Gur ve kısmen Sicistan (Sistan); güneyden Deştülüt ve Kirman ile Rey arasındaki Fars toprakları; batıdan Deştikevîr'in batı kısmı ve Taberistan ile Cürcan; kuzeyden de Türkmenistan'ın bir bölümü, Hârizm ve Mâverâünnehir tarafından çevrilmiştir.² Geniş bir coğrafya parçasını içine alması, göç ve istilâ yolları üzerinde bir kavşak noktası olması hasebiyle bu bölge devamlı işgal ve saldırılara maruz kalmıştır.

Orta Asya'dan gelen Âri bir kavmin ilk yerleşimcilerini oluşturduğu³ Horasan daha sonra zamanla Ahamenî İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girmiştir.⁴ Milattan önce 330 Yılına gelindiğinde ise Büyük İskender Merv'e kadar tüm Horasan'ı ele geçirmiştir.⁵ Büyük İskender'in Horasan bölgesinde egemen olmasından yaklaşık seksen yıl sonra yani Milattan önce 250 Yılında bölgeye hâkim olan iki ayrı ırktan bahsedilmektedir. Bunlar: Doğu Horasan'ı yani Belh bölgesini ellerinde bulduran Yunanlılar (Baktria Yunanlıları) ve Batı Horasan'a sahip olan Persler (Parthlar)dır.⁶ Milattan önce 140 – 120 Yılları arası Horasan topraklarında bir Türk kavmi boy göstermiştir. Bu kavim önce Belh ve Herat taraflarını daha sonra Perslerle savaşarak Sistan'a kadar olan yerleri hâkimiyetleri altına alan Sakalardır.⁷ Bölge bir ara Kuşanların egemenliklerine girmiş olsa da Sakalar daha son-

1-Osman Çetin, " Horasan ", *İA.*, TDV., XVIII, İstanbul 1998, s. 234.

2-İbn Havkal, Ebu'l-Kasım Muhammed, *Sûretü'l-Arz*, thk. M. J. Geoje, Leyden, 1938, s. 426 ; Yakut el-Hamevî, Şihâbüddin Ebû Abdullah b. Abdullah, *Mu'cemu'l-Buldan*, I-VI, Beyrut trz., II, s. 350.

3-Recep Uslu, *Hicri I – II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997, s. 18.

4-Osman Çetin, " Horasan ", XVIII, s. 235.

5-Recep Uslu, *Hicri I – II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 18.

6-Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I – III, Ankara 1986, I, s. 63.

7-Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, s. 65.

ra tekrar bağımsızlıklarını elde etmişlerdir.⁸ Sakaların otoriteleri etkisini yitirmeye başlar başlamaz, Horasan yeniden Persler'in hâkimiyeti altına girmiştir.⁹ Bir müddet sonra Pers devletinde iktidara Sâsânî sülâlesi gelmiştir (MS. 224) ve dolayısıyla bölge onların kontrolü altına geçmiştir. Bu dönemde Merv'e kadar uzanan topraklar İran'ın dört eyaletinden birini oluşturmaktaydı.¹⁰ Milattan sonra 455 Yılına gelindiğinde bölgede ikinci bir Türk boyu Akhunlar boy göstermeye başlamışlardır. Akhunlar'ın Milattan sonra 557 Yılına doğru Göktürkler tarafından mağlup edilmesi ve egemenliklerine son verilmesi üzerine¹¹ Horasan bölgesinde Sâsânîler yeniden etkin güç durumuna gelmiştir. Ama onların etkinlikleri eski dönemlerdeki gibi bölgenin her tarafına yönelik değildi. İktidarda hânedânın önemli bir temsilcisi olan Enüşirvan'ın (MS. 531 – 579) olması bile bu durumu fazla değiştirememiştir. Zirâ, onun vefatından çok bir süre geçmemiştir ki, 589 Yılında Göktürkler Herat ve Badgis bölgelerine girmişlerdir. 598 Yılına gelindiğinde ise Mâverâünnehir ve Merv'e kadar olan sahalar Göktürklerin eline geçmiştir.¹² İslam'ın ortaya çıktığı dönemde, gerek Göktürklerin gerekse Sâsânîlerin eski güçlerinden çok uzakta olması nedeniyle Horasan, Mâverâünnehir ve Soğd topraklarında merkezi otorite zayıflamış buralarda küçük küçük devletçikler oluşmuştur.¹³ Bu devletçiklere kaynaklar tavâifü mülûk ismini vermektedirler.¹⁴ Müslüman fatihler böylesi bir siyasi ortamda Horasan bölgesine yönelik başlatmış oldukları fetih hareketlerinde çok da fazla bir mukâvemetle karşılaşmadan ilerlemişlerdir.

8-Hikmet Bayur,*Hindistan Tarihi*, I, s. 68.

9-Hikmet Bayur,*Hindistan Tarihi*, I, s. 78 - 79.

10-Abdürrefî' Hakikat, *Târîh-i Kûmis*, Beyrut 1983, s. 66.

11-İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1986, s. 84 ; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 1985, I, s. 177.

12-İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 103.

13-Recep Uslu, *Hicrî I – II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 21.

14-Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, II, s. 410 ; Recep Uslu, *Hicrî I – II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 21.

Müslümanların bu bölgede girişmiş oldukları fetih hareketlerinin başlama devresi hakkında günümüz araştırmacıları farklı tespitler yapmaktadırlar. Kimileri bu fetihlerin İslam'ın ikinci halifesi Hz. Ömer döneminde olduğunu söylerken kimileri de Horasan fetihlerinin Hz. Osman'ın hilâfetinde gerçekleştirildiğini dile getirmektedirler. Biz bu çalışmamızda iki görüş sahiplerinin de ortaya koymuş oldukları iddiaları sunmuş oldukları delilleri ile ortaya koyduktan sonra ilk dönem İslam fetihlerinin oluşum tarzının bir süreç içerisinde gerçekleşmiş olduğu savından hareketle bu iki görüşü objektif olarak değerlendirerek bir sentez yapmak istiyoruz. Böyle bir sentezin Horasan bölgesinin fethinin anlaşılmasına katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Horasan Bölgesinin Hz. Ömer Zamanında Fethedildiğini İddia Edenlerin Görüşleri

Horasan bölgesinin fethinin Hz. Ömer zamanında (13 – 24 / 634 – 644) tamamlandığını söyleyen günümüz araştırmacılarının¹⁵ genelde dayandığı kaynaklar Belâzurî, Taberî ve İbnü'l Esîr'dir. Horasan'ın kapısı diye nitelenen Tâbeseyn fethi Belâzurî'ye göre Hz. Ömer döneminde olmuştur. İran topraklarını feth ile görevlendirilen Ebû Musa el-Eş'ârî, Abdullah b. Büdeyl b. Verkâ komutasında bir birliği doğuya görevlendirmiştir. Bu birlik Tâbeseyn'e kadar ilerlemiş, burada bulunan Tâbes ve Gurin isimli iki kalede meskûn olan halk ile savaşmıştır. Yapılan savaşta pek çok ganimet elde eden Abdullah b. Büdeyl idaresindeki birlik yöre halkını anlaşma yapmaya zorlamıştır. Neticede Tâbeseyn halkından bir grup Hz. Ömer'in yanına gelmiş ve ken-

15-Horasan bölgesinin fethinin Hz. Ömer döneminde gerçekleştiğini iddia eden araştırmacılarından bazıları şunlardır: M. İsmail Panipati, *İslam Tarihi*, İstanbul 1971, s. 492 ; C. Brockelmann, *History of the Islamic Peoples*, Norfolk 1982, s. 54 ; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1989, II, s. 87 ; Zekeriya Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, I-II, Konya 1995, s. 277 ; A. Vehbi Ecer, *İslam Tarihi Dersleri II (Dört Halife Dönemi)*, Kayseri 1995, s. 109 ; Sadık Eraslan, *Sosyo politik Açısından Asr-ı Saadet Fetihleri (Hz. Ömer Dönemi)*, Ankara 1999, s. 280 ; Feridun Grayeli, *Nişâbü'r, Şehr-i Firûze*, Havran 1415 hş. s. 24 ; M. Bahâüddin Varol, " İlk Dönem İslam Siyâsî Tarihinin Şekillenmesinde Horasan Bölgesi'nin Yeri ve Önemi ", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sa:18, Konya, Güz 2004, s. 118-119.

disiyle altmış bin veya başka bir bilgiye göre yetmiş bin dirhem ödemek şartıyla anlaşma yapmıştır.¹⁶ Taberî ve İbnü'l-Esîr'de bölgeye seferlerin 18 / 639 Yılında başladığı anlatılmaktadır.¹⁷ Bir başka rivayete göre ise 22 / 642 Yılında Ahnef b. Kays Horasan livâsını fethetmiştir.¹⁸ Bu seferinde o, bir yandan bölgede yer alan yerleşim merkezlerini kontrol altına almaya çalışmakta bir yandan da Nihâvend Savaşı'ndan sonra bu civara kaçan son Sâsânî Hükümdarı III. Yazdicerd'i tâkip etmekteydi. Bu amaçla Tâbeseyn yönünden bölgeye gelen Ahnef b. Kays, Herat tarafına geçmiştir. Nişabur yöresine Metraf (Mutarrif) b. Abdullah idâresinde bir birlik göndermiş ve kendisi Serahs'a, oradan da son Sâsânî hükümdarını yakalamak üzere Merv'e hareket etmiştir.¹⁹

Kaynakların anlattıklarına göre Ahnef b. Kays yapmış olduğu sefer ve ele geçirmiş olduğu yerler hakkında Hz. Ömer'e göndermiş olduğu bir mektupla bilgi vermiştir. O, mektubunda ayrıca yeni fetihler için izin istemektedir.²⁰ Ahnef b. Kays'ın mektubunu alan Halife, sevincini açıkça izhâr etmiş ve Ahnef'ten memnunluğunu onu doğu halkının efendisi ilan ederek göstermiştir.²¹ Hz. Ömer yeni fetih haberlerini duyunca sevinmiştir. Fakat o, bazı endişeler de taşımaktadır. Nitekim rivayette geçen şu ifadeler bu durumu açıkça ortaya koymaktadır: " Keşke Ho-

16-Belâzurî Ahmed b. Yahya, *Fütûhu'l-Buldân*, nşr. Rıdvan M. Rıdvan, Beyrut 1398 / 1978, s. 394.

17-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târihü'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*, nşr., M. Ebü'l-Fadl, I - IX, Beyrut 1397 / 1977, IV, s. 94, 166 ; İbnü'l-Esîr, Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târih*, I - XIII, Beyrut 1399 / 1979, III, s. 33.

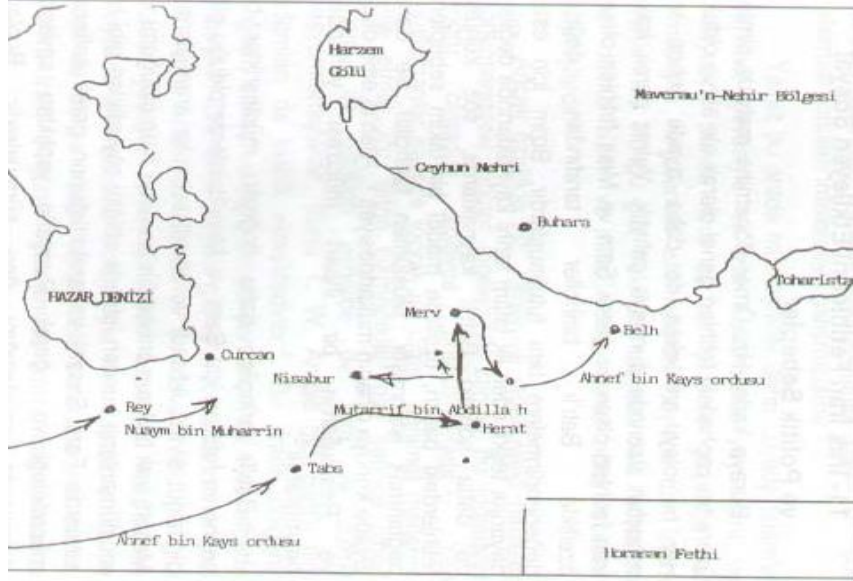
18-Câhiz, Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, nşr. Abdüsselâm M. Harun, I - IV, Kahire 1395 / 1975, II, s. 93 ; Taberî, *Târihü'r-Rüsûl ve'l-Mülûk* IV, s. 166 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, III, s. 33.

19-Taberî, *Târihü'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*, IV, s. 166 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, III, s. 33 ; Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, II, s. 93 ; Mevlânâ Şibli, *İslam Tarihi - Asr-ı Saadet*, trc. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1928, VII, s. 210-214 ; a.mlf., *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, trc. Talip Yaşar Alp, I-II, İstanbul 1986, I, s. 283 ; Sadık Eraslan, *Sosyo politik Açardan Asr-ı Saadet Fetihleri (Hz. Ömer Dönemi)*, s. 280 ; İsmail Pırlanta, *Fethinden Sâsânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s. 192.

20-Taberî, *Târihü'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*, IV, s. 168.

21-Taberî, *Târihü'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*, IV, s. 168.

rasan'a doğru göndermeseydim. Keşke bizimle Horasan toprakları arasında ateşten bir deniz olsaydı. ”²² Bu endişeler Hz. Ömer'in Ahnef b. Kays'ın daha ileri gitmesine mani olacak nitelikteydi. O, Ahnef'e göndermiş olduğu mektubunda onun daha ileri gitmesini istemediğini ve bu konudaki endişelerini dile getirmiştir: “

23

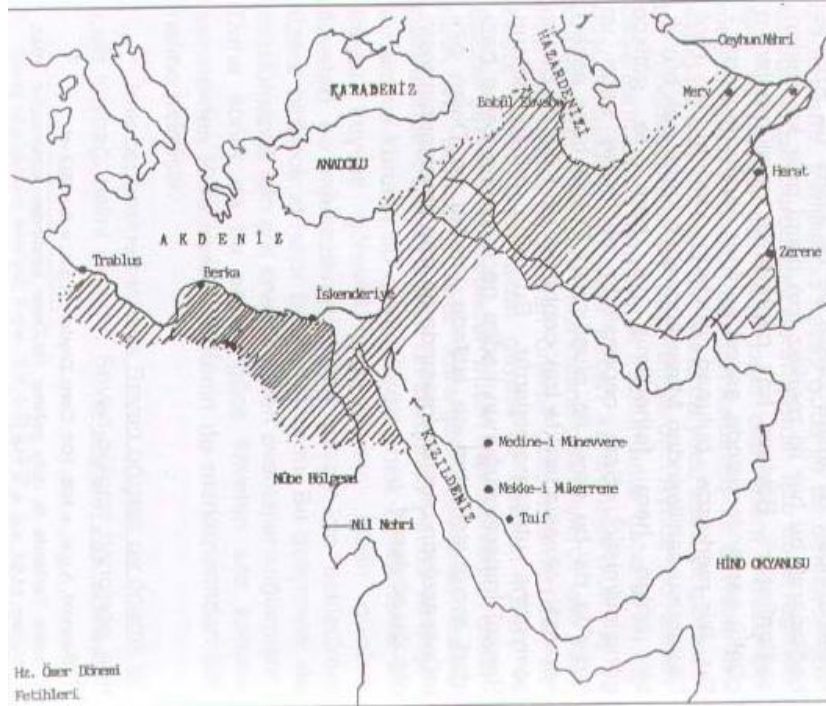
...Ceyhun nehrinin ötesine geçmeyiniz. Nehrin beri tarafında kalınız. Horasan'a hangi şartlar altında girdiğinizi biliyorsunuz. O şartlar altında orada kalmaya devam ediniz. Böylelikle zafer daima sizinle beraber olur. Hem sakın daha ileri giderek nehrin ötesine geçmeyiniz. Sonra dağılırsınız, perişan olursunuz. ”²⁴

22-Taberî, *Târihü'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*, IV, s. 168.

23-Sadık Eraslan, *Sosyo politik Açıdan Asr-ı Saadet Fetihleri (Hz. Ömer Dönemi)*, s. 281 ; İsmail Pırlanta, *Fethinden Sâmâniler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur*, s. 193.

24-Taberî, *Târihü'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*, IV, s. 168.

Hız. Ömer'in bu uyarısı Ahnef b. Kays tarafından dikkate alınmış ve o, Merv de dahil olmak üzere Horasan topraklarını İslam hâkimiyetiyle tanıştırdıktan sonra Ceyhun nehrinin ötesine geçmeden geri dönmüştür.

25

Horasan Bölgesinin Hz. Osman Zamanında Fethedildiğini İddia Edenlerin Görüşleri

Günümüz araştırmacılarından bazıları²⁶ yukarıda zikrettiğimiz görüş sahiplerinin aksine Horasan bölgesinin

25-Sadık Eraslan, *Sosyo politik Açısından Asr-ı Saadet Fetihleri (Hz. Ömer Dönemi)*, s. 296 ; İsmail Pırlanta, *Fethinden Sâmâniler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur*, s. 194.

26-Horasan bölgesinin fethinin Hz. Osman döneminde gerçekleştiğini iddia eden araştırmacılarından bazıları şunlardır: M. A. Shaban, *Abbâsî Revolution*, Cambridge 1970, s. 16 ;

İslam hâkimiyeti ile tanışma dönemi için Hz. Osman'ın zamanını (24 – 36 / 644 – 656) göstermektedirler. Bu araştırmacılar Taberî ve İbnü'l-Esir'de geçen yukarıda zikrettiğimiz rivayetlerin doğruluğu konusunda kuşku duymaktadırlar. Bu kuşku- ların giderilmesinde yöneldikleri ilk husus rivayetlerin râvisi Seyf ismindeki kişinin güvenilir olup olmaması durumudur. Söz konu- su olan râvinin güvenilir olmadığı, kendi kabilesinden olan Ahnef b. Kays'ı övmek için olayları onun lehine olarak abartılı bir şekil- de naklettiği iddia edilmektedir.²⁷ Ayrıca Seyf'in rivayetlerinin mantikî olarak da gerçek olamayacağı söylenmektedir. Bu ko- nuda aktarılan bilgiler şu şekildedir: " ...Mantıklı düşünülünce bu rivayetin uydurma olduğu söylenebilir. Nitekim bu durum Taberî'nin şu rivayetinde daha belirgindir: Halife Ömer, Ahnef b. Kays'ın mektubunu alınca, " keşke oralara kadar bir ordu gön- dermemiş olsaydım. Ceyhun nehri ile bizim aramızda ateşten bir deniz olmasını ne kadar isterdim " diye hayıflanmış, Hz. Ali: " Niçin ey müminlerin emiri? " diye sorunca, Hz. Ömer, " çünkü orasının halkı oradan çıkıp üç defa dağılacak, üçüncüsü onların sonu olacaktır. Bu belanın Müslümanların üzerine gelmesinden Horasan ehlinin üzerine gelmesi benim için daha iyidir "²⁸ cevabını vermiştir. Hz. Ömer'in tanımadığı bir kavmi kötülemesi için ortada henüz bir sebep olmadığı halde böyle söylemiş olması mümkün görünmemektedir. "²⁹ Seyf'in rivayetlerinin tarihi hata- lar içerdiği de iddialar arasındadır. Bu bağlamda Nihavend sava- şı 21 / 642 Yılında olduğuna göre Horasan fetihlerinin bu tarihten önce yapılması imkan dışıdır. Zaten İbnü'l-Esir'de yer alan

Hüseyin Atvan, *Şi'r fi Horasan*, Beyrut 1979, s. 269 – 284 ; M. Nasr Mühenna, *el-Fütuhâtü'l-İslâmiyye ve'l-Alâkâtü's-Siyâsiyye fi Asyâ*, İskenderiye 1990, s. 68 ; Atallah Hüseyin, *Ravzatü'l-Ahbâb*, trc. Benlizâde Mahmud, İstanbul 1851, s. 163 ; M. G. Morony, " Conquerors and Conquered: Iran " *Studies on the First Century of Islamic Society*, Illinois 1982, s. 73 ; Recep Uslu, *Hicrî I – II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 51 ; Adem Apak, " Hz. Osman Dönemi Fetihleri ", [http://kutuphane.uludag.edu.tr/Univder/PDF/ilh/2000-9\(9\)/htmpdf/M-23.paf](http://kutuphane.uludag.edu.tr/Univder/PDF/ilh/2000-9(9)/htmpdf/M-23.paf) 18.06.2008 ; Osman Gazi Özgüdenli, " Nişâbur ", *DİA.*, XXXIII, s. 149.

27-Recep Uslu, *Hicrî I – II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 49.

28-Taberî, *Târihü'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*, IV, s. 168.

29-Recep Uslu, *Hicrî I – II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 49.

rivayete göre Hz. Ömer'in bölgeye göndermiş olduğu komutanlardan Nuaym b. Mukarrin 21 / 642 Yılında Hemedân'ı fethettikten sonra Horasan'a yönelmekten vazgeçmiş, Rey'i aldıktan sonra Azerbaycan'a doğru yola çıkmıştır.³⁰ Yine iddialara göre, Ahnef b. Kays İran fethine katılan orduya katılmış, Basra'da kısa sürede kabile reisliğine yükselmiştir. Dolayısıyla onun Horasan'a varmadığı bir dönemde Hz. Ömer ile haberleşmesi ihtimal dâhilinde görünmemektedir.³¹ Öte yandan Yakubî, Gerdizî, Zehebî gibi tarihçilerin Horasan fetihlerinin Hz. Ömer devrinde gerçekleştirildiğine yönelik rivayetleri kesin olarak reddettikleri bu fetihlerin 30 / 650 – 51 Yılında gerçekleştirildiğini naklettikleri de anlatılmaktadır.³² Taberî'nin Ahnef b. Kays'ın Horasan'a yapmış olduğu seferini 28 / 648 – 49 yılında yapmış olduğuna dair bir başka rivayeti³³ daha eserinde işlemiş olduğu ve İbnü'l-Esîr'in ise Horasan fetihleri ile alakalı Hz. Ömer döneminde anlatılan rivayetlerin Hz. Osman devri için de anlatıldığını nakletmiş olduğu³⁴ da söz konusu fetihlerin Hz. Osman döneminde gerçekleştirildiğini iddia eden günümüz araştırmacılarının görüşleri arasındadır.³⁵ Belâzurî'de geçen yukarıda zikrettiğimiz Tâbeseyn fethinin³⁶ bazı araştırmacılar³⁷ tarafından Horasan'ın tamamının fethi gibi algılandığı bununda doğru bir tespit olmadığı söylenmektedir.³⁸

30-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, III, s. 17.

31-Recep Uslu, *Hicri I – II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 49.

32-Ya'kubî Ahmed b. İshak, *et-Târih*, I – II, Beyrut, trz., II, s. 166 - 167 ; Gerdizî Abdülhay b. Dahhak, *Zeynü'l-Ahbâr*, nşr. Abdülhay Habibî, Kabil 1347, s. 92 ; Zehebî Muhammed b. Ahmed, *el-İ'lâm bi Vefeyâti'l-A'lâm*, nşr. Abdülcebbâr Zekkâr, Beyrut 1991, s. 30 ; Hasan Masudul, *History of Islam*, Delhi 1992, s. 121 ; Recep Uslu, *Hicri I – II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 50.

33-Taberî, *Târihü'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*, IV, s. 168.

34-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, III, s. 39 - 41.

35-Recep Uslu, *Hicri I – II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 50 - 51.

36-Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 394.

37- M. İsmail Panipati, *İslam Tarihi*, s. 492 ; C. Brockelmann, *History of the Islamic Peoples*, s. 54 ; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, s. 87.

38-Recep Uslu, *Hicri I – II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 50.

Horasan'ın Hz. Osman dönemindeki fethi Abdullah b. Âmir ile başlamıştır. Zirâ o, Hz. Ömer'in ölümünden sonra isyan eden Fâris ve Kirmân gibi bölgeleri 29 / 649 Yılında tekrar itaat altına aldıktan sonra Horasan'a doğru yönelmiştir. Onun bu yönelişinde, Hz. Osman'ın: " Kim önce Horasan'a sahip olursa oranın emiri olacaktır "39 sözünü kuşkusuz etkili olmuştur. Onun görevlendirmiş olduğu Abdullah b. Hâzim Tâbeseyn'i ikinci defa fetih etmiştir.⁴⁰ İbn Hâzim bu fetihden sonra Nişabur'a doğru akınlar yaparken Kûhistan tarafına ise Ahnef b. Kays gönderilmiştir.⁴¹ Kûhistan'ın İslam hâkimiyetine geçmesinin ardından buraya gelen Abdullah b. Âmir Horasan bölgesini dört kısma ayırmış ve her birine güvendiği komutanların idaresinde asker sevk etmiştir. Bu taksimâta göre: Merv tarafına Ahnef b. Kays'ı, Belh'e Habîb b. Kurre el-Yerbuî'yi, Herat tarafına Hâlid b. Abdullah b. Zübeyr'i, Tus'a Umeyr b. Ahmer'i, Nişabur istikâmetine ise Kays b. Hubeyre es-Sülemî'yi görevlendirmiştir.⁴²

Horasan fetihlerinin Hz. Osman döneminde gerçekleştiği iddiasının sahiplerine göre Horasan fetihleri iki koldan olmuştur. Abdullah b. Âmir maiyetindeki birliklerle Nişabur yönüne, Ahnef b. Kays ise Herat yoluyla Mev'e hareket etmiştir.⁴³ Bu harekâtlarda Abdullah b. Âmir Nişabur'un merkezi ve civarını 30 / 650 – 51 Yılında hâkimiyeti altına almış daha sonra Serahs ve Merv istikâmetlerine birlikler göndererek görevlendirmiş olduğu komutanlarını takviye etmiştir.⁴⁴ Abdullah b. Âmir ile yapmış ol-

39-Ya'kubî, *et-Târih*, II, s. 167.

40-Ya'kubî, *et-Târih*, II, s. 167 ; Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 92.

41-Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 394 ; Taberî, *Târihü'r-Rûsûl ve'l-Mülûk*, IV, s. 265, 301 ; Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 102.

42-Ya'kubî, *et-Târih*, II, s. 167 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, III, s. 100 – 101.

43-Recep Uslu, *Hicri I – II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 52.

44-Halife b. Hayyât, *et-Târih*, nşr. Ekrem Ziya Ömer, I – II, Riyad 1405 / 1985, s. 164 – 165 ; Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 394 - 395 ; Taberî, *Târihü'r-Rûsûl ve'l-Mülûk*, IV, s. 300 – 301 ; Makdisî Muhtar b. Tâhir, *el-Bed' ve't-Târih*, nşr. Cl. Huart, Paris 1899 – 1919, I – VI'den ofset Bağdad, trz., V, s. 198 ; en-Nisaburî Ebu Abdullah el-Hâkim, *Târih-i Nişâbûr*, telhis. Ahmed b. Muhammed b. Hasan b. Ahmed Ma'ruf, Tahran, trz., s. 125 – 130. ; Nişabur'un bu dönemdeki fetih hakkında geniş bilgi için bkz: İsmail Pırlanta, *Fethinden Sâmâniler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur*, s. 195 – 200.

dukları anlaşmaya uymayan ve İslam hâkimiyeti altında kalmaya isyan eden⁴⁵ Herat üzerine yürüyen ve burayı tekrar kontrol altına alan (30 / 651) Ahnef b. Kays ise Merv'e doğru ilerlemeden önce Nişabur tarafına Metraf (Mutarrif) b. Abdullah'ı, Serahs'a Hars b. Hassân'ı göndermiştir. Merv'i hâkimiyeti altına alan Ahnef b. Kays, Hârise b. Numan el-Bâhilî'yi burada bırakmış ve Merverrûz'a yönelmiştir. Müslümanlara yenildikten sonra bu coğrafyaya doğru kaçan son Sâsânî Hükümdarı III. Yezdicerd'i yakalamak da hedefleri arasında olan Ahnef b. Kays, Belh yakınlarında bulunan Yezdicerd'in ordusu üzerine doğru harekete geçmiştir. İki kuvvet arasında vuku bulan savaş sonucunda Yezdicerd'in birlikleri yenilmiş, kendisi öldürülmüş ve Mecusiler tarafından mumyalanarak İstahr şehrine götürülmüş ve orada bulunan eski harabelerin olduğu yere gömülmüştür. (31 / 652)⁴⁶ Bu zaferin ardından iyice rahatlayan Ahnef b. Kays, Belh'i ve Tohâristan bölgesinin büyük bir kısmını da fethetmiştir.⁴⁷ Böylece Horasan bölgesinin büyük bir bölümü İslam hâkimiyeti ile tanışmıştır.

Horasan'ın Fethi Konusunda Zikredilen Rivayetlerin ve Görüşlerin Değerlendirilmesi

Horasan coğrafî sınır olarak geniş bir alana yayılmasının yanında tarihî, idarî ve kültürel bakımdan da zengin bir mirasa sahiptir.⁴⁸ Giriş bölümünde de zikrettiğimiz gibi, Müslümanların fetih için bölgeye geldikleri dönemde, onların karşılıklarına çıkacak güçlü ve teşkilatlı bir idarî yapıya ve askerî bir birliğe sahip olmasa bile Horasan'ın, temas ettiğimiz zengin mirası ile kısa bir

45-Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, s. 164 – 165 ; Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 396 ; Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, V, s. 198 ; Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 102.

46-Taberî, *Târîhü'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*, IV, s. 293 ; Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, V, s. 195, 197 ; İbnü'l-Cevzî Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, nşr. M. Abdülkadir Ata, I – XVIII, Beyrut 1992, V, s. 23 ; İbn Tiktaka Muhammed b. Ali, *el-Fahrî fi Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut trz., s. 82 ; İbn Kesîr Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I – XIV, Beyrut 1981, VII, s. 158 – 159 ; Recep Uslu, *Hicrî I – II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 54.

47-Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, s. 164 – 165 ; Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 399 ; Taberî, *Târîhü'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*, IV, s. 313 – 315.

48-Abdürrefî' Hakikat, *Târîh-i Kûmis*, Beyrut 1983, s. 66.

süre içerisinde İslam hâkimiyetine girmeyeceği aşikârdır. Nitekim bu durumu, bölge halkının memleketlerini idareleri altına alan Müslüman idarecilere karşı göstermiş oldukları farklı tepkilerde görmek mümkündür. Bu tepkiler kimi zaman, fırsat bulunduğu bağımsızlıkların elde edilmesi için idarecilere karşı isyan ile kendini göstermiş, kimi zaman ise eski dinî ve kültürel birikimler ile İslam Dini'nin değerlerinin mezc edilmesi ile ortaya çıkan sapık görüş ve anlayışların bölgede yayılması ile belirmiştir. Komutanlarını Horasan coğrafyasına göndermiş olmaktan pişmanlık duyan Hz. Ömer'in bu pişmanlığı⁴⁹ belki de bölgenin ve bölge ahalisinin zikrettiğimiz özelliklerini idrak etmiş olmasındandır.

Horasan bölgesinin fethinin, ahalisinin yukarıda zikrettiğimiz tepkileri çerçevesinde değerlendirilmesi, bu fethin anlaşılmasını daha kolay kılacaktır. Bölge halkının göstermiş olduğu tepkiler Horasan'ın fethinin ve İslamlaşma sürecinin kat ettiği mesafeyi ve başarısını gözler önüne sermektedir. Etnik yapı itibarıyla büyük çoğunluğunu farsların oluşturduğu Horasanlılar kendilerine yıllarca bağımlı bir halde yaşayan ve gerek sosyal yaşantı gerekse kültürel birikim olarak küçük gördükleri Arapların kısa bir süre içerisinde kendi topraklarını ele geçirmelerini ve idâreci sınıfı oluşturmalarını bir türlü hazmedememişlerdir. Bu hazmedememiş, bu dönemde söylenen ve gerek Mecûsiliği gerekse Farsları ve Fars Kültürü'nü öven şiirlerde⁵⁰ açık bir şekilde görülmektedir. Onlar, kendilerinden olan ve kendileriyle aynı kültür ve inancı paylaşan Sâsânî yöneticilerin er ya da geç Müslümanları topraklarından çıkaracaklarını düşünmekteydiler. Nitekim onlar Nihâvend Savaşı'nda mağlup ayrıldıktan sonra Horasan bölgesine kaçan Sâsânî hükümdarı III. Yezdicerd'in etrafında toplanmakta tereddüt etmemişlerdir.⁵¹ Yine Hz. Ali dönemin-

49-Taberî, *Târihü'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*, IV, s. 168.

50-Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatı'nda Şuubiyye*, İstanbul 1992, s. 153, 168.

51-Taberî, *Târihü'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*, IV, s. 293 ; Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, V, s. 195, 197 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, III, s. 33 ; Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, II, s. 93 ; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, V, s. 23 ; İbn Tiktaka , *el-Fahrî fi Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, s. 82 ; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, s. 158 – 159.

de Horasan'ın önemli bir yerleşim merkezi olan Nişabur'un ahalisi bir yandan daha önce vermeyi taahhüt etmiş olduğu vergiyi vermeyip baş kaldırmış, öte yandan da Kâbil'den şehre gelmiş olan ölmüş İran kistrâsının kızına büyük teveccüh göstermiş, onu âdetâ kurtacı gibi görmüş ve onun etrafında toplanmaya başlamışlardır.⁵² Horasan halkının bu başkaldırıları Sâsânî hânedânının onlara bir fayda vermeyeceklerini görmeleri ve Müslümanların bölgelerinde kalıcı olduklarını anlamalarına kadar dönem dönem devam etmiştir. Kaynaklarda Horasan beldelerinin fethi konusunda zaman zaman çelişkili ifadelerin geçmesi veya bir halife dönemine ait olduğu söylenen bilgilerin başka bir halife içinde zikredilmesi⁵³, ahalinin bu başkaldırıları esnasında beldelerin İslam hâkimiyetinden çıkıp daha sonra tekrar otorite altına alındığını göstermektedir. Müslüman idareciler yeni fethedilen beldelerin emniyetini sağlamanın, buralardaki insanların yeni idârecilerine karşı isyan etmelerini önlemenin, huzur ve istikrârı oluşturup muhâfaza etmenin ve aynı zamanda İslam fetihlerinin Arap Yarımadası'ndan uzak bölgelere yayılması hasebiyle, orduya yapılacak takviyelerde hazır olarak bulundurulacak olan Araplara yeni yerler temin etmenin önemini kavramışlardır. Zirâ, ilk dönem İslam ordularının kaynağı olan Arapların Mekke ve Medine gibi yerlerden getirilerek ordunun takviye edilmesinin çok zor olacağı âşikârdır. Nitekim Emevî halifesi Muâviye'nin Basra ve Kûfe Valisi olan Ziyâd b. Ebîh, 51 / 671 Yılı'nda er-Rebî' b. Ziyâd el-Hârisî önderliğinde Kûfe ve Basra halkından oluşan elli bin kişiyi aileleriyle birlikte Horasan'a iskan edilmek için göndermiş, er-Rebî' b. Ziyâd da bu kişileri aralarında Nişabur ve ona bağlı olan yerlerinde bulunduğu Horasan'ın önemli merkezlerine yerleştirmiştir.⁵⁴ Bütün bu alınan tedbirler sayesinde yerli halkın Müslümanlara başkaldırı anlamında direnişi kırılmış, Horasan bölgesinin siyasî ve askerî anlamda fethi tamamlanma sürecine girmiştir. Yukarıda temas etti-

52-Dineverî, *Ahbârü't-Tivâl*, s. 153-154 ; Grayeli, *Nişâbur, Şehr-i Firûze*, s. 30.

53-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, III, s. 39 - 41.

54-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 596 ; Taberî, V, s. 286.

ğımız hususlar çerçevesinde Horasan bölgesinin fethine baktığımız zaman bu fethin birbiriyle bağlantılı ve birbirinin devamı olan bir süreç olduğu anlaşılmaktadır. Önce Müslüman fâthiler tarafından bölgeye ilk akınlar gerçekleşmiş, bölgenin ilk direnci kırılmış, daha sonra gerçekleştirilecek akınlara bölge hazır hale getirilmiştir. Bunu takip eden devrede de yerel otoriteler ve halkın çıkardığı isyanlar mümkün mertebe etkisiz kılınmaya çalışılmış, elden çıkan yerler tekrar ele geçirilmiş, bölgede Müslümanların hâkimiyeti yavaş yavaş daha sağlam ve daha kalıcı bir hale getirilmeye çalışılmıştır.

Horasan'ın kapısı olarak nitelendirilen Tâbeseyn'in fethi de dâhil olmak üzere Hz. Ömer döneminde gerçekleştiği rivayet edilen fetih hareketlerini (639 - 642), Müslümanlar tarafından bölgeye yapılmış ilk akınlar ve bölgenin ilk direncinin kırılması, daha sonra gerçekleştirilecek akınlara bölgenin hazır hale getirilmesi hareketleri olarak değerlendirmek gerekmektedir. Zikrettiğimiz değerlendirmenin aksine bu fetih hareketlerini Horasan'ın fetih işleminin sorunsuz olarak tamamen tamamlandığı anlamında algılamak ve Nihâvend Savaşı'nın M. 642 yılında yapıldığına göre, Horasan'ın fethi nasıl bu tarihten önce gerçekleştirilmiştir veya bu fetih savaşın kazanıldığı devreye nasıl tekâbül etmektedir şeklinde yorumlar⁵⁵ geliştirmek doğru değildir. Ayrıca, Hz. Ömer döneminde Horasan bölgesine sefer dahi yapılmamıştır diye görüş bildiren araştırmacıların iddialarını ispat sadedinde söylemiş oldukları Hz. Ömer zamanında Horasan'ın fetihlerine yönelik Taberî'de geçen rivayetlerin râvisi Seyf'in güvenilir olmadığına yönelik cümleler tatmin edici değildir. Zirâ râvinin güvenilir olmadığı yönünde kaynakların fikir birliği içinde olduğu söylenmekte⁵⁶ fakat bu kaynakların kim olduğu ve hangi hususlarda Seyf'in güvenilir olmadığı zikredilmemektedir. Onun, Aynı kabileden olduğu için Ahnef b. Kays'ı övmek maksadıyla böyle bir rivayeti naklettiği şeklindeki bir düşünce bir râviyi güvenilir olmamakla suçlamak için yeterli bir sebep olamaz. Bunun

55-Recep Uslu, *Hicrî I – II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 49.

56-Recep Uslu, *Hicrî I – II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 49.

yanında Seyf'in rivayetinde geçen Hz. Ömer'in: " ...Ceyhun nehri ile bizim aramızda ateşten bir deniz olmasını ne kadar isterdim " diye hayıflanması üzerine Hz. Ali'nin: " Niçin ey müminlerin emiri? " diye sorunca, Hz. Ömer'in: " çünkü orasının halkı oradan çıkıp üç defa dağılacak, üçüncüsü onların sonu olacaktır. Bu belanın Müslümanların üzerine gelmesinden Horasan ehlinin üzerine gelmesi benim için daha iyidir "57 sözlerini salt akıl yürütmeye kabul etmemek ve Hz. Ömer'in böyle bir şeyi söylemeyeceğini söylemek de58 çok doğru bir yaklaşım olarak görülemez.

Hz. Ömer'in Taberistan havâlisinin fethi ile görevlendirdiği Nuaym b. Mukarrin'in M. 642 yılında Hemedan'ı fethettikten sonra Horasan'ı da fethetmeyi düşündüğü, fakat Rey fethinin ardından Azerbaycan'a yöneldiği59 dolayısıyla Hz. Ömer zamanında Horasan'a kimsenin fetih amacıyla gitmediği şeklindeki görüşlere60 karşın, kaynaklarda Nuaym b. Mukarrin'in Hemedan tarafına görevlendirildiği sıralarda İran'ın birçok yerlerine komutanlar tayin edildiği anlatılmaktadır. Bu komutanlardan birisi de Horasan ve civârının fethi ile görevlendirilen Ahnef b. Kays'tır.61 Hz. Ömer dönemindeki Horasan fetihleri hakkında kaynaklarda geçen rivâyetlere itiraz edilebilecek tek husus, bu fetih hareketlerinde Horasan'ın hangi şehirlerinin ne şekilde ele geçirildiğinin açık bir şekilde anlatılmaması bunun yerine bölgenin bir bütün halinde fethedildiğinin zikredilmesidir.

Hz. Osman döneminde Horasan bölgesine yapılmış askerî faaliyetleri, Hz. Ömer'in vefatının ardından yaşanan otorite boşluğundan yararlanan yerel otoriteler ve halkın çıkardığı isyanların mümkün mertebe etkisiz kılınmaya çalışılması, elden çıkan yerlerin tekrar ele geçirilmesi, bölgede Müslümanların hâkimiyetinin yavaş yavaş daha sağlam ve daha kalıcı bir hale getirilme-

57-Taberî, *Târihü'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*, IV, s. 168.

58-Recep Uslu, *Hicrî I - II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 49.

59-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, III, s. 17.

60-Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 92 ; Recep Uslu, *Hicrî I - II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 50.

61-Taberî, *Târihü'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*, IV , s. 166 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, III , s. 33 ; Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, II , s. 93.

ye çalışılması harekâtı olarak değerlendirmek gerekmektedir. Zirâ bu faaliyetler sonucunda bölgenin önemli bir bölümünde hâkimiyet daha sağlam bir hâle gelmiştir. Hz. Ali'nin halifeliği döneminde (36 – 41 / 656 – 661) Horasan halkı birçok bölge dışında yeni halifenin görevlendirdiği görevlilere çok fazla zorluk çıkarmamıştır. Sorun çıkaran Nişabur halkı da Hz. Ali'nin görevlendirdiği Hâlid b. Kurre el-Yerbûi et-Temîmî komutasındaki birlikler vasıtası ile savaş yapılarak kontrol altına alınmıştır (37 / 658).⁶² Horasan'ın tamamen feth olunması ve kalıcı hâkimiyet sağlanması ise ancak Muaviye döneminde (41 – 60 / 661 – 680) gerçekleşmiştir. Onun bölgeye 45 / 665 Yılında yönetici olarak tayin ettiği⁶³ Ziyad b. Ebih'in komutanı er-Rebi' b. Ziyâd el-Hârîsî ve onun oğlu Abdullah b. Rebi'nin yapmış olduğu bir dizi askerî harekât ve siyasi faaliyet neticesinde (50 – 53 / 670 – 673)⁶⁴ bölgenin İslam hâkimiyetine girme işlemi tamamlanmıştır.

62-Taberî, *Târihü'r-Rûsûl ve'l-Mülûk*, V , s. 93 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, III , s. 326 ; Dineverî Ahmed b. Dâvûd, *Ahbârü't-Tivâl*, nşr. Abdülmümin Âmir, Bağdat, trz. s. 153 – 154 ; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, V, s. 129 ; İsmail Pırlanta, *Fethinden Sâmâniler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur*, s. 202 – 203.

63-Taberî, *Târihü'r-Rûsûl ve'l-Mülûk*, V , s. 217 ; Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*,s. 105 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, III , s. 447, 451 ; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, V, s. 209, 212.

64-Halife b. Hayyât, *et-Târih*, s. 211 ; Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 400 - 401 ; Taberî, *Târihü'r-Rûsûl ve'l-Mülûk*, V , s. 286 ; Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*,s. 105 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, III , s. 489, 495 ; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, V, s. 260 – 261 ; Ziyâd b. Ebih döneminde Horasan bölgesinde yaşanan gelişmeler hakkında geniş bilgi için bkz: Recep Uslu, *Hicrî I – II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 61 – 63.